

Літва, Русь і Арда

Роля Вялікага княства Літоўскага ў распадзе Залатой Арды і ўтварэнні Крымскага ханства (XIV–XV стагоддзі)

Арсеній СІВІЦКІ,
студэнт
філасофскага
аддзялення
факультэта
філасофіі
і сацыяльных
наук БДУ

Навуковы
кіраўнік –
КАНАПАЦКАЯ
Зарына
Ібрагімаўна,
кандыдат
гістарычных
наук, дацэнт

Узаемаадносіны Вялікага княства Літоўскага з татарамі – адна з найцікавейшых старонак яго гісторыі. У сувязі з гэтым асабліва ўвага надаецца перыяду, які ахоплівае XIV – другую палову XV стагоддзя, калі ВКЛ пачынае праводзіць актыўную знешнюю палітыку на ўсходнім і паўднёва-ўсходнім напрамках, на землях, якія належаць Залатой Ардзе. У гэты перыяд ствараюцца буйныя ваенна-палітычныя саюзы паміж ВКЛ і татарскімі ханствамі. Дзякуючы гэтаму ўзніклі неабходныя ўмовы для фармулявання вялікім князем Вітаўтам геапалітычнага праекта пабудовы дзяржавы-імперыі ад «мора да мора». На нашу думку, менавіта гэтыя саюзы абумовілі не толькі тэрытарыяльны рост Вялікага княства Літоўскага ў XIV–XV стагоддзях, але і ход геапалітычных працэсаў, якія адбываліся ў гэты перыяд у еўразійскім стэпавым рэгіёне, Цэнтральнай і Усходняй Еўропе.

Залатая Арда ўступіла ў перыяд заняпаду, пачатак якога звычайна звязваюць з праўленнем хана Узбека (1313–1341). У 1312 годзе, пасля смерці свайго дзядзькі хана Тахты, Узбек стаў ханам у Залатой Ардзе ў выніку забойства сына Тахты – Льбасмышы. Частка эміраў на чале з Кутлуг-Цімурам падтрымалі Узбека і запатрабавалі ад яго прыняць іслам і выкарыстаць суровыя меры ў дачыненні да праціўнікаў, блізкіх да Тахты і спачувачых забітаму царэвічу. У ходзе ўпартай і кровававай барацьбы Узбек-хан умацаваў сваю ўладу і стаў пераследаваць усіх іншаверцаў (тэнгрыянцаў і хрысціян), што выклікала змову золатаардынскіх эміраў, якая была жорстка падаўлена.

Прыблізна ў гэты ж час некаторыя знатныя татарскія роды, ратуючыся ад хана Узбека, з'яўляюцца на тэрыторыі ВКЛ.

У 1342 годзе арыстакратыя, якая захапіла ў свае рукі кіраванне ўлусамі пры хане Узбеку, паступова стала аказваць уплыў на ўсе бакі дзяржаўнага кіравання і ўзмацніла свае пазіцыі пасля смерці Узбека, калі, насуперак яго завяшчання, якое вызначала ханскім пераемнікам старэйшага сына Цінібека, у выніку палацавага перавароту пасад заняў сярэдні ханскі сын Джанібек [1, с. 101–103].

13-гадовае праўленне Джанібека (1342–1357) з'яўляецца перыядам пасту-

повага заняпаду магутнасці Залатой Арды. Джанібек, усведамляючы, што заняў трон незаконна, быў вымушаны дзейнічаць па ўказанні эміраў, якія прывялі яго да ўлады. У выніку гэтыя эміры сталі ўтвараць групы, што супернічалі паміж сабой і імкнуліся да дасягнення адной мэты – максімальна ўмацаваць сваю ўладу і павялічыць зямельныя ўладанні.

Лагічным працягам працэсаў, што адбываліся ў золатаардынскім грамадстве, стала міжусобная вайна 1360–1370-х гадоў, падчас якой Залатая Арда перастала існаваць як адзіны дзяржаўны арганізм, разваліўшыся на некалькі варагуючых паміж сабой частак, кіраўнікі якіх імкнуліся праводзіць уласную палітыку. Міжусобная вайна набыла такі размах, што за перыяд з 1359 па 1379 год (г.зн. да заняцця прастола Тахтамышам) у Залатой Ардзе змянілася 25 ханаў [1, с. 111–112].

Вялікі князь літоўскі Альгерд вырашыў скарыстацца аслабленнем Арды. У 1363 годзе адбылася бітва на р. Сінія Воды, якая завяршылася перамогай войска ВКЛ над войскамі трох татарскіх князёў Хаджы-бега, Кутлуг-бега і Дзімітрыя, якія кіравалі Падольскай зямлёй, Крымскай, Перакопскай і Ямбалуцкай ордамі. Рэшткі татараў на чале з бекамі адступілі ў Дабруджу і Крым [2, а]. Захоп Падолі вельмі садзейнічаў

росту літоўскай магутнасці ў другой палове XIV ст.

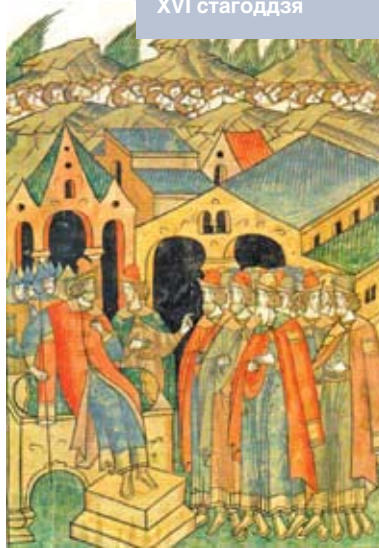
Каля 1359 года ва ўсходнім Прыкарпацці ў раёне Прут-Днястроўскага міжрэчча, ускрайкавым заходнім улусе Залатой Арды, паўстала новая палітычная адзінка – Малдаўскае княства. Удала скарыстаўшыся ўнутрыдзяржаўнай сумятнёй у Залатой Ардзе, яно распачало наступ на ўсход, які скончыўся практычна поўным выгнаннем татараў за Днестр. З другога боку, Альгерд, здзейсніўшы некалькі рэйдаў углыб украінскіх стэпаў пасля 1363 года, значна пацягнуў татараў да ўзбярэжжа Чорнага мора [3, с. 50–51]. Усё гэта спрыяла кансалідацыі сіл у Крымскай ардзе.

У 1368, 1370 і 1372 гадах Альгерд ажыццявіў тры паходы на Маскву, якая знаходзілася ў васальнай залежнасці ад Залатой Арды. Масква ж даўно імкнулася падпарадкаваць сабе Цвярское княства. Дзеянні Альгерда ў дачыненні да Масквы былі лагічным вынікам процістаяння пралітоўскай Цевры і залежнага ад Залатой Арды Маскоўскага княства. Паход 1372 года скончыўся неспрыяльным для літоўцаў перамір'ем у Любуцку, паводле якога цвярскі князь Міхаіл павінен быў вярнуць Дзмітрыю Іванавічу ўсе занятыя ім маскоўскія гарады, пры гэтым Альгерд не павінен быў за яго заступацца: усе скаргі на цвярскога князя павінен быў вырашаць ханскі суд.

Тым часам, прыблізна ў пачатку 1360-х гадоў, на гістарычную сцэну выходзіць татарскі цемнік Мамай, які камандаваў крымскімі тумэнамі (войскамі). У часы праўлення хана Бердыбека (да 1359 года), паводле сведчанняў Ібн-Халдуна, ён лічыўся адным са старэйшых эміраў, які вёў шматлікія ханскія справы. Свайму ўзвышэнню ён быў абавязаны жаніцбай з ханскай дачкой Ханумой [4, с. 389].

Паводле звычаяў манголаў пасля жаніцбы з дачкой хана Мамай стаў «гургенам», г.зн. зяцем хана, што зрабіла яго членам ханскага роду, але не давала права займаць ханскі трон (толькі чынгізід меў такое права). Мамай гэта разумеў, але дзя-

Мамай размаўляе са сваімі вельможамі. Мініяцюра XVI стагоддзя

куючы свайму становішчу ён змог усталяваць сваю ўладу на шырокіх тэрыторыях, у першую чаргу ў заходніх улусах і Сарай, дзе кіраванне ажыццяўляў праз пасаджаных на пасад намінальных ханаў з роду Батыя.

Да лета 1377 года ўсе ўлусы Залатой Арды, размешчаныя на захад ад Волгі, за выключэннем Астраханскага ўлуса, знаходзіліся пад уладай Мамаё [1, с. 131]. Што да ўсходніх улусаў, то дастаткова магутным валадаром там быў Урус-хан, хан Сіняй Арды (Кок-Арды), які пасля смерці свайго бацькі Чымтая падпарадкаваў свайму ўладзе таксама і Белую Арду (Ак-Арду) [5, с. 131].

Як і варта было чакаць, Урус-хан таксама пачаў ліквідаваць прэтэндэнтаў на трон, у ліку якіх значыліся валадар Мангышлака Туй-Хаджа-аглан і яго сын Тахтамыш. Туй-Хаджа-аглан быў забіты за адмову ўдзельнічаць у вайсковым паходзе, пасля чаго Тахтамыш уцёк у «краіну ўзбекаў». Як толькі гэта дзяржава была заваявана Урус-ханам, Тахтамыш у 1376 годзе схваўся ў дзяржаве эміра Тамерлана, які, абвясціўшы сябе нашчадкам Чынгісхана, пачаў падпарадкоўваць сабе землі Залатой Арды. Пры яго падтрымцы Тахтамыш у 1379 годзе авалодаў Кыпчакскім (золатаардынскім) тронам і пачаў весці барацьбу за аб'яднанне Залатой Арды.

Умацаваўшы сваё становішча ў Ардзе, Мамай узяўся за аднаўленне залежнасці Маскоўскага княства ад татараў, якая вельмі знізілася за гады безуладдзя ў Ардзе. Таму Мамай усяляк падтрымліваў незалежную палітыку Цвярскога і Рязанскага княстваў у дачыненні да Маскоўскага княства. А паходы Альгерда супраць Масквы вельмі ўдала ўпісаліся ў планы Мамаё па яе аслабленні.

ПРА АЎТАРА

СІВІЦКІ Арсеній Уладзіміравіч.

Нарадзіўся ў 1989 годзе ў Мінску. З 2007 года – студэнт філасофскага аддзялення факультэта філасофіі і сацыяльных навук БДУ.

Эксперт Беларускай групы развіцця па пытаннях этнакультурнай палітыкі, геапалітычных працэсаў і нацыянальнай ідэнтычнасці. Прымаў удзел у 15 канферэнцыях, у тым ліку міжнародных. Аўтар 11 публікацый.

Сфера навуковых інтарэсаў: філасофія і метадалогія навукі, геапалітыка, філасофія цывілізацый (сутыкненне і ўзаемадзеянне цывілізацый), гісторыя і культура Балта-Чарнаморскай прасторы, антрапалогія.

Неўзабаве Мамай вырашыў канчаткова падпарадкаваць сабе Маскоўскае княства, якое пачынаючы з 1373 года адмовілася выплачваць даніну, бо Мамай не з'яўляўся законным ханам. У 1380 годзе Мамай, сабраўшы свае сілы, арганізаваў паход супраць маскоўскага вялікага князя Дзмітрыя Іванавіча. Маскоўскія і татарскія войскі сустрэліся на Куліковым полі, дзе Мамай пацярпеў паражэнне і вымушаны быў адступіць у Сарай. Характэрна, што на баку Мамаю павінны былі ўдзельнічаць войскі на чале з літоўскім князем Ягайлам і разанскім князем Алегам [6, с. 238].

Мамай пасля паражэння ў Кулікоўскай бітве асеў у Сараі, дзе рыхтаваўся да новага паходу на Маскву. Для канчатковага звяржэння Мамаю Тамерлан паслаў хана Белай і Залатой ордаў Тахтамыш. Тахтамыш адразу ж пасля Кулікоўскай бітвы, не даючы акрыяць Мамаю, разграміў яго атрады на р. Каме (прытоку Волгі) і захапіў Сарай. Пад гэтымі ўдарамі Мамай уцёк у Крым (у Кафу), але быў нагнаны атрадамі Тахтамыша і з дапамогай генуэзцаў забіты [7, с. 44]. Цікава, што Мамай, адыходзячы ў Крым праз Літву, схаваў у Ягайлы свайго сына Мансур-Кіята (пачынальніка роду Глінскіх) [8, с. 5]. Гэты факт яшчэ раз пацвярджае саюзныя адносіны літоўскага князя з Мамаем.

Такім чынам, Тахтамыш стаў аднаасобным ханам Залатой Арды, якая ўключала як усходнія, так і заходнія ўлусы. Ужо ў 1382 годзе ён спаліў Маскву. Пасля гэтага Тахтамыш стаў рыхтаваць паход у землі Тамерлана. Нагодай паслужыла ўзяцце Тамерланам горада Ургенча, які фармальна належаў Залатой Ардзе. З 1386 па 1395 год Тахтамыш арганізаваў ваенныя паходы супраць эміра Тамерлана, аднак пацярпеў паражэнне і быў вымушаны са сваёй ардой схавацца ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе з 1395 года пачаў служыць вялікаму князю Вітаўту [9, с. 30]. Ужо з 1391 года, падчас нашэсця Тамерлана, татары, уцекачы з Кыпчака, пасяліліся ў Літве. Паводле паданняў, колькасць гэтых выхадцаў дасягала 40 тыс. чалавек [10, с. 74]. У 1393 годзе Тахтамыш змог ненадоўга захапіць уладу практычна на ўсёй тэрыторыі Залатой Арды, за выключэннем некаторых раёнаў Сіняй Арды. У гэтым жа годзе Тахтамыш у ярлыку на імя

Ягайлы прапаноўваў заключыць ваенны саюз супраць Тамерлана [11, с. 21–22, 51].

Аднак найбольшай актыўнасці ўсходні вектар палітыкі ВКЛ дасягнуў толькі з прыходам да ўлады вялікага князя літоўскага Вітаўта (з 1392 года). Менавіта з імем гэтага валадара звязана масавае перасяленне татараў з Залатой Арды і далейшы іх лёс. У 1395 годзе Тахтамыш пры падтрымцы Вітаўта захапіў уладу ў Кыпчакскай Ардзе, але Тамерлан, даведаўшыся пра гэта, перайшоў праз Каўказскія горы і разбіў Тахтамыша на р. Цесін (Церак) [12, с. 163–171]. Улада ў Залатой Ардзе адышла да Цімур-Кутлуга, сына Цімур-бек-хана.

У гэтым жа годзе Тахтамыш дамовіўся з Вітаўтам аб падзеле Масковіі. Ён пагадзіўся саступіць усе маскоўскія землі Вітаўту, каб

Абарона Масквы ад войскаў Тахтамыша ў 1382 годзе. Мініяцюра XVI стагоддзя

той аказаў яму дапамогу ў вяртанні пасада ў Сараі. Нягледзячы на паражэнне ад Тамерлана, Тахтамыш не траціў надзей на вяртанне ардынскага трона. Сам Вітаўт быў зацікаўлены дапамагчы Тахтамышу, бо хацеў пасадзіць «свайго хана» ў Ардзе, каб з яго дапамогай потым разграміць Вялікае княства Маскоўскае. З другога боку, наяўнасць татарскіх войскаў на тэрыторыі ВКЛ гарантавала яму дадатковую сілу ў выпадку нападу Польшчы і Тэўтонскага ордэна.

У гэты час, дзякуючы прысутнасці вялікай колькасці татараў на тэрыторыі ВКЛ і ўтварэнню ваенна-палітычных саюзаў з татарскімі ханамі, Вітаўт сфармуляваў свой геапалітычны праект пабудовы дзяржавы-імперыі «ад мора да мора»: «Пойдем пленили землю татарскую, победим царя Темир-Кутлуя, взем царство его и разделим богатство и имение его и посадим во Орде на царствие его царя Тохтамыша, и на Каффе, и на Озове, и на Крыму, и на Азторахани, и на Заяицкой Орде, и на всем приморье, и на Казани, и то будет все наше, и царь наш и мы не точию Литовскую землю и Польскою владети иматы и северною, к Великим Новым городом и Псковым

и немцы, но и всеми великими княжени русскими» [13, с. 172].

У 1397 годзе Вітаўт узначаліў паход у незадоўга перад тым спустошанае арміяй Тамерлана ардынскае нізоўе Дона і Крым. Разбіўшы татараў пад Азовам, Вітаўт прывёў цэлы іх улус у Літву [18, с. 38–56] і пасяліў на берагах ракі Вакі, за 14 вёрст ад Вільні, у самой Вільні і ў Троцкім, Ашмянскім, Лідскім, Навагрудскім і Брэсцкім паветах, на Вальні і Аўгустоўшчыне [10, с. 74].

Яшчэ праз год войска Вітаўта дайшло да вусця Дняпра, на беразе якога пабудавала памежны замак св. Яна (Тавань).

Галоўнай мэтай абодвух паходаў было аднаўленне пахіснутых палітычных пазіцый Вялікага княства Літоўскага на поўдні. Дасягненне гэтай мэты зафіксаваў спецыяльны ярлык, у якім ужо былы хан і тагачасны саюзнік Вітаўта Тахтамыш у 1398 годзе адрокся на карысць вялікага князя літоўскага ад вярхоўных правоў Арды пераважна на ўкраінскія землі, «почонши ад Кіева, і Дняпром і да вусця» [2, б].

Дамоўленасць паміж Вітаўтам і Тахтамышам, хоць і выгадная для абодвух бакоў, была, аднак, цяжка здзяйсняльная. Цемір-Кутлуг, які валодаў Залатой Ардой, зусім не збіраўся саступаць трон Тахтамышу і запатрабаваў у Вітаўта выдчы ўцекача. Вітаўт адмовіў. У 1399 годзе на р. Ворскле адбылася бітва са стаўленікамі Тамерлана Цімур-Кутлугам і эмірам Едыгеем, вынікам стала поўнае паражэнне войскаў Вітаўта і Тахтамышы. Застаючыся ў Літве, Тахтамыш спрабаваў памірыцца з Тамерланам, аднак безвынікова. Неўзабаве пасля бітвы на р. Ворскле памёр Цімур-Кутлуг, і ўлада перайшла ў рукі эміра Едыгея, які яшчэ пры жыцці Цімур-Кутлуга быў «князем над всеми князьями в орде». ВКЛ было аслаблена, і Вітаўт больш не мог аказваць падтрымку Тахтамышу. Тады апошні перабраўся ў Сібір і змог заснаваць там дастаткова вялікі ўлус. Характэрна, што Тахтамыш да 1405 года змог змірыцца з Тамерланам, і апошні

Бітва на Ворскле.
Мініяцюра
XVI стагоддзя

нават быў гатовы зноў пасадзіць яго пасля заваявання ўлуса Джучы на золатаардынскі трон, аднак Тамерлан неўзабаве памёр [5, с. 189]. Сам Тахтамыш у 1406 годзе забіты ханам Шадыбекам – новым стаўленікам эміра Едыгея. Едыгей, як і Мамай, не з'яўляўся чынгізідам па крыві і быў вымушаны ажыццяўляць сваю ўладу праз падстаўных ханаў. Праўда, неўзабаве хан Шадыбек паўстаў супраць свайго заступніка і быў забіты [1, с. 180–183]. Пасля гэтага Едыгей пасадзіў на трон Пулад-хана (Булат-хана), сына Шадыбека.

Нягледзячы на смерць Тахтамышы, Вітаўт не траціў надзей наконт сваіх планаў. У 1407 годзе Джалал ад-Дзін, сын Тахтамышы, пры падтрымцы Вітаўта ажыццявіў паспяховы паход у стэпы Булгара супраць Пулад-хана і заняў яго трон [15, с. 882]. Праўда, ужо праз год Джалал ад-Дзін быў скінуты Цімур-ханам (сынам Цімур-Кутлуга) – новым стаўленікам Едыгея, аднак той валадарыў не больш за 14 месяцаў і загінуў у барацьбе супраць Джалал ад-Дзіна, які вярнуўся на трон паміж 1411 і 1412 гадамі [5, с. 212].

Вядома, што ў перыяд паміж 1408 і 1410 гадамі Джалал ад-Дзін знаходзіўся ў межах Вялікага княства Літоўскага. Як ужо гаварылася вышэй, Вітаўт умела выкарыстоўваў наяўную ў яго распараджэнні татарскую вайсковую моц у сваёй знешняй палітыцы. У бітве пры Грунвальдзе ў 1410 годзе на баку аб'яднаных войскаў ВКЛ і Кароны Польскай удзельнічалі татары. Спрэчкі аб колькасці татараў, якія прынялі ўдзел у гэтай бітве, ідуць да гэтага часу. Так, храніст Ян Длугаш пісаў, што падчас руху Вітаўта да месца бітвы яго суправаджалі 300 татарскіх вершнікаў на чале з Джалал ад-Дзінам [16, с. 68–69]. Пазней гэтыя вершнікі былі размеркаваны паміж літоўскімі харугвамі [16, с. 90–91]. Апісваючы падзеі 1409 года, Длугаш казаў: «На дапамогу сабе ў маючай адбыцца вайне яны прыцягваюць нават татарскага хана з татарскім племенем, якога Аляксандар [Вітаўт], князь літоўскі, прывёў у Брэст». Колькасны склад гэтага «татарскага племені» Длугаш замаўчаў.

Паводле іншых (крыжацкіх) звестак, «імператар татараў альбо яго маршалак з 30 тысячамі воінаў прыйшоў на дапамогу каралю Польшчы і Вітаўту, і адступіў па

крайняй меры з 8 тысячамі» [17, с. 484]. Тое ж кажучь і іншыя прускія хронікі: «Вітаўт з усімі сваімі сіламі, а таксама імператар татараў з незлічоным мноствам народа, яму дапамагалі» [17, с. 314]. І крыху ніжэй знаходзім, што «напярэдадні свята св. Маргарыты татары атакавалі горад Гільгенборг і цалкам яго зруйнавалі» [17, с. 315]. «Хроніка Быхаўца» пра Грунвальдскую бітву сведчыць: «Князь вялікі Вітаўт з усімі сіламі літоўскімі і рускімі, і з многімі татарамі ардынскімі» [18, с. 150]. Польскі храніст Бернард Вапоўскі таксама пісаў, што, акрамя татараў, якія былі размеркаваны паміж 40 літоўска-рускімі харугвамі, у бітве ўдзельнічалі татарскія атрады, прыведзеныя «царом заволжскім» з берагоў Каспійскага мора. Гэтыя татары не былі размеркаваны паміж літоўска-рускімі харугвамі, а складалі асобны атрад, які стаяў на правым флангу [19, с. 226]. Наогул, зыходзячы з таго, з якой частатой звесткі пра татараў фігуруюць у данясеннях магістрам Тэўтонскага ордэна і да Грунвальдскай бітвы, і пасля, складаецца такое ўражанне, што рыцараў ордэна вельмі хвалявала гэтае пытанне.

Пасля бітвы пад Грунвальдам Джалал ад-Дзін рушыў у бок Крыма, дзе заняў усё чарнаморскае ўзбярэжжа і выгнаў з Салхата намесніка Пулад-хана. Сам Пулад-хан загінуў у сутычцы з Джалал ад-Дзінам. У гэты ж час у Цімур-хана ўзніклі рознагалосі з яго заступнікам Едыгеем, у выніку чаго пачалася чарговая вайна. Едыгей пацярпеў паражэнне і быў вымушаны бегчы ў Харэзм. Вітаўт разумеў, што гэтыя разлады былі на руку Джалал ад-Дзіну, таму неадкладна быў арганізаваны паход, у выніку якога Цімур-хан быў скінуты. Такім чынам, Джалал ад-Дзін падпарадкаваў сабе практычна ўсю Залатую Арду, за выключэннем Харэзма [1, с. 186–187].

Аднак сам Джалал ад-Дзін правіў усяго год (да 1412 года). У гэты час пачалася міжусобная вайна паміж сынамі Тахтамышы: у першую чаргу паміж Джалал ад-Дзінам (Зеледзінам, Саладзінам), Керэм-Бердэем (Кірым-Берды), Бетсабулой (Бахцібекам) і Ярэм-Фердэем (Джабар-Берды), а таксама Кепекам.

Джалал ад-Дзін быў забіты сваім братам Керэм-Бердэем, які быў варожа настрое-

ны да Вітаўта, а таксама заступаўся за маскоўскага князя, падтрымліваючы яго палітыку ў дачыненні да Ноўгарада [1, с. 189]. Керэм-Бердэй да таго ж сябраваў з ворагам Вітаўта і астатніх дзяцей Тахтамышы – Едыгеем. У самой Ардзе Керэм-Бердэй не карыстаўся асаблівым аўтарытэтам, магчыма з-за таго, што, як пісаў А. Барбашаў, у Волжскай Ардзе заўсёды была моцная партыя, якая цягнулася да Літвы і шукала ў Вітаўта заступніцтва. У 1416 годзе Вітаўт падрыхтаваў паход на чале з Бетсабулой і Ярэм-Фердэем супраць Керэм-Бердэя, папярэдне ўсклаўшы знакі ханскай вартасці на Бетсабулу ў Вільні. Аднак гэты паход скончыўся няўдачай: Бетсабула быў забіты Керэм-Бердэем, толькі яго брат Ярэм-Фердэй змог вярнуцца да Вітаўта. У гэты час Едыгей уварваўся ў Кіеўскую зямлю. Кіеў хоць і выстаў, але моцна пацярпеў ад пажараў [20, с. 187]. Вітаўт усклаў знакі ханскай вартасці на Ярэм-Фердэя ў Вільні і стаў рыхтаваць наступны паход у стэп. Паводле «Хронікі Літоўскай і Жамойцкай» (праўда, вельмі позняй крыніцы, складзенай у XVII стагоддзі), на гэты раз разам з самім Ярэм-Фердэем, а таксама яго ўланами і мурзамі быў пасланы літоўскі маршалак Радзівіл з атрадамі «літоўскіх казакаў»,

Даспехі ардынскага воіна канца XIV стагоддзя. Сучасная рэканструкцыя

які пасадзіў Ярэм-Фердэя на ханскі трон і дапамог забіць Керэм-Бердэя. Тады ж Ярэм-Фердэй праз Радзівіла прысягнуў на вернасць Вітаўту і абавязаўся служыць яму з усімі сваімі татарами [18, с. 80].

У гэтай барацьбе таксама ўдзельнічаў яшчэ адзін сын Тахтамышы – Кепекхан, аднак пра ягоную ролю меркаваць не так проста. І. Шыльтбергер пісаў, што Джалал ад-Дзін быў забіты не Керэм-Бердэем, а Кепекам, які, аднак, павінен быў неўзабаве саступіць трон Керэм-Бердэю. Праўда, апошні правіў не больш за пяць месяцаў. Як вядома, потым правіў Ярэм-Фердэй, якога пазней выгнаў Едыгей,

узвёўшы ў сваю чаргу на пасад хана Чакру [21, с. 35–36]. Усходнія легатісы таксама не даюць дакладнага адказу пра ролю Кепека ў гэтай барацьбе. Вядома толькі, што ён правіў не больш за год пасля Керэм-Бердэя [5, с. 62]. Верагодна, Кепек падтрымліваў Керэм-Бердэя і быў забіты адным са сваіх братоў (магчыма, Ярэм-Фердэем). Гэта відаць з ліста за 1416 год, адрасаванага магістру Лівонскага ордэна, у якім ідзе гаворка пра «татарскага цара, які забіў свайго брата, уцякаў ад татараў назад у Літву і павінен быў прыбыць да Вітаўта праз 4–5 дзён» [15, с. 352].

Аднак і сам Ярэм-Фердэй правіў нядоўга. Ужо ў 1417 годзе ён быў канчаткова выгнаны з раёнаў Паволжа і адступіў у Крым да генуэзцаў. Праўда, неўзабаве войска Едыгея аблажыла Тану і Кафу, і Ярэм-Фердэй быў вымушаны ўцякаць у Літву, па дарозе да Вітаўта ён быў забіты сваімі спадарожнікамі [15, с. 398].

Едыгей хоць і выгнаў сыноў Тахтамышы з Арды, але выдатна разумеў, што пры кожным зручным выпадку Вітаўт будзе арганізоўваць усё новыя і новыя паходы. Таму, не маючы магчымасці адкрыта пачаць процістаянне з Літвой, Едыгей стаў шукаць міру і паслаў Вітаўту (1418) прымірэнчы ліст, а ў падарунак трох вярблюдаў і 27 коней [20, с. 188]. Верагодна, гэты ліст паслужыў для Вітаўта знакам таго, што Едыгей стаў слабець. Ужо праз год пры падтрымцы Вітаўта і князёў шырынскіх у Крыме становіцца ханам яшчэ адзін сын Тахтамышы Кадыр-Берды, які неўзабаве забіў Едыгея, але памёр ад ран, атрыманых у выніку бітвы з ім [1, с. 194].

Кадыр-Берды быў апошнім сынам Тахтамышы, які прэтэндаваў на ўладу ва ўсёй Залатой Ардзе. Са смерцю Едыгея, пры якім Залатая Арда была больш-менш адзінай дзяржавай, міжусобная вайна розных прэтэндэнтаў на ханскі трон толькі ўзмацнілася. Аднак гэта не спыніла Вітаўта. ВКЛ да таго часу вельмі пашырыла свае межы, якія даходзілі да Чорнага мора. Апроч літоўскай гавані Хаджы-бей (Адэсы), ВКЛ мела ад татараў замкі каля Дняпра: Крамянчуг, Упск, Місурын, Гербедзеў Рог, Тавань, Баргун, Цягін (Бяндэры) і Ачакаў, якія служылі перашкодай для ордаў, што вандравалі з боку Дона [22, с. 9].

Тэрыторыя Вялікага княства Літоўскага пры Вітаўце (пачатак XV стагоддзя)

Ужо ў 1421 годзе са згоды шляхетных крымскіх родаў, у першую чаргу шырынаў і барынаў, і пры падтрымцы Вітаўта ў Крым стаў кіраваць Улуг-Мухамад (Махмет), паводле некаторых даных, сваяк Тахтамышы. Прычым сама крымская арыстакратыя прыйшла да Вітаўта, просячы прызначыць ім новага хана. Аднак неўзабаве Улуг-Мухамад пачаў вайну з ханам Барак-ханам (Беркэ-ханам), які да лета 1422 года падпарадкаваў сваёй уладзе паўднёва-ўсходнія ўлусы Залатой Арды і пачаў заваяванне ўлуса Джучы – цэнтральнага рэгіёну Залатой Арды. Разбіўшы хана Худайдата (Кудайдаха, Кудандаха), Барак-хан рушыў на Крым і «захапіў арду Мухамед-хана» [5, с. 196]. Затым Барак-хан быў вымушаны адступіць ва ўсходнія ўлусы, бо яны падвергліся нападу яго ворагаў [1, с. 198]. Гэтым скарыстаўся Улуг-Мухамад, які захапіў уладу ў 1424 годзе на значнай частцы зямель заходніх улусаў пры ваеннай падтрымцы Вітаўта [15, с. 660]. Аднак ужо ў 1425 годзе ў лісце магістру Тэўтонскага ордэна Вітаўт паведамляў, што пры яго двары знаходзіўся Махмет (Улуг-Мухамад), які ўцёк у выніку распачатай міжусобіцы [15, с. 688]. Верагодна, ён быў выгнаны іншым прэтэндэнтам – Худайдатам. У гэтым

жа 1425 годзе хан Худайдат з’явіўся ў раёне літоўскіх межаў і рушыў на Разанскае княства, якое знаходзілася ў гэты час пад уладай Вітаўта. «І тады нашы князі, баяры і людзі, якія жывуць на мяжы, сабраліся і пайшлі за ханам. І нагналі яго, біліся з ім у разанскай зямлі і выйгралі бітву, без вялікіх страт» [15, с. 688]. Верагодна, гэта паражэнне канчаткова аслабіла сілы Худайдата, і ён быў вымушаны адступіць назад ва ўсходнія ўлусы. У сваю чаргу, гэта дало магчымасць Улуг-Мухамеду аднавіць сваю ўладу на тэрыторыі заходніх улусаў,

Мячэць,
пабудаваная
пры хане Узбеку
(XIV стагоддзе).
г. Стары Крым

у першую чаргу ў Крыме [4, с. 533]. Ужо ў 1426–1427 гадах Улуг-Мухамад авалодаў Астраханню і Булгарамі, а ў 1428 годзе адваяваў у Барак-хана Сарай [4, с. 534].

У гэты час Барак-хан, сапернік Улуг-Мухамада, разбіў яшчэ аднаго хана – Даўлет-Берды (сына Таш-Цімура), які разам са сваёй ардой адвандраваў у Крым. Гэта перамяшчэнне мела велізарнае значэнне не толькі таму, што Даўлет-Берды захапіў уладу ў Крыме [4, с. 534], але і таму, што яго пляменнік Хаджы-Гірэй у 1449 годзе выступіў афіцыйным заснавальнікам Крымскага ханства. Даўлет-Берды таксама трымаўся мірных адносін з Вітаўтам [15, с. 721]. Ужо тады Хаджы-Гірэй іграў значную ролю ў Крыме. Міхалон Літвін сцвярджаў, што Хаджы-Гірэй (Ачкірэй) «быў пасланы на царства» самім Вітаўтам [23, с. 64–65]. У летапісах (каля 1430 года) Хаджы-Гірэй, верагодна, фігуруе пад імем «малога Салтана», якога неўзабаве зрушыла крымская арыстакратыя, пасадзіўшы на пасад з заволу Вітаўта Даўлет-Берды [28, с. 59].

Становішча Улуг-Мухамада рэзка пагоршылася пасля смерці Вітаўта ў 1430 годзе. У самой Літве адзінства, усталяванае цвёрдай рукой князя, парушылася з-за міжусобнай барацьбы паміж Свідрыгайлам, пераемнікам Вітаўта, і Жыгімонтам, сынам Кейстуа.

Жыгімонт не стаў такім жа ўплывовым і надзейным сябрам, як Вітаўт. Пад ціскам Саід-Ахмеда (магчыма, яшчэ адзін сын Тахтамышы, паводле іншых даных, сын Керэм-Бердэя), новага прэтэндэнта на ханскі пасад, Улуг-Мухамад павінен быў пакінуць Дэшт-і-Кыпчак і сысці на Верхнюю Волгу, дзе ў 1437–1438 гадах ён захапіў Казань і паклаў пачатак Казанскаму ханству. Гаспадаром становішча ў 40-я гады XV стагоддзя ў стэпе быў менавіта Саід-Ахмед. Са сваімі заходнімі суседзямі, з Літвой і Польшчай, ён быў у дрэнных адносінах, рабіў на іх сістэматычныя набегі (на Падолію і Львоў у 1442 годзе, на Літву ў 1444 годзе, зноў на Падолію ў 1447-м, у 1449 годзе на Кіеў). Польскі кароль Казімір IV, відавочна, шукаў сабе саюзніка, які быў бы небяспечным сапернікам для Саід-Ахмеда. Такого ён і знайшоў у Крыме ў асобе Хаджы-Гірэя, якому ўжо належала рэальная ўлада на паўвостраве. Хаджы-Гірэй (Ачкірэй, Ач-Гірэй) быў сынам Гіяс ад-Дзіна, дзед якога Таш-Цімур (Баш-Цімур) лічыўся ханам Залатоў Арды ў 1395 годзе [5, с. 61]. Бацька Хаджы-Гірэя, Гіяс ад-Дзін, пасля няўдалай барацьбы за трон пайшоў у Літву, дзе і памёр у выгнанні. Гісторык В.Д. Смірноў, абапіраючыся на «Кароткую гісторыю крымскіх ханаў», пісаў аб абвешчэнні Гіяс ад-Дзіна крымскім ханам у 1427 годзе [25, с. 206–220]. Нягледзячы на тое, што некаторыя сучасныя даследчыкі гісторыі Крымскага ханства (напрыклад М. Сафаргаліеў) лічаць прыведзеныя даныя няпэўнымі, гэты факт мог мець месца. У «Пахвале Вітаўта» напісана наступнае: «Многа бяхе бо ординьскых великих цареи служаху во дворе его [Вітаўта]; он же даль имь цара, именовь Салтана. <...> Не по мнозе времени согна за живот, иным же старейшинамь ординским послаша послы своя с великими дарми ко славному господарю и просися у него иного царя; он же даль имь иного царя, именовь малого Солтана» [24, с. 59]. Верагодна «Салтан» – гэта Гіяс

ад-Дзін, а «малы Салтан» – гэта яго сын Хаджы-Гірэй. М. Карамзін пісаў, што калі Хаджы-Гірэй заняў пасад, яму было толькі 18 гадоў [7, с. 213].

Сапраўднае імя Хаджы-Гірэя, акрамя летапіснай формы «Азі» або «Ач» («Ак»), невядома. Ёсць версія, што Гірэй было імя нейкага чалавека, які ў свой час выратаваў Хаджы-Гірэя ад смерці «і выхаваў яго ў цішыні сельскай». У знак падзякі будучы крымскі хан Азі, прыняўшы яго імя, назваўся Азі-Гірэем. З тых часоў усе крымскія ханы зваліся Гірэямі [7, с. 213–214]. На нашу думку, гэта версія – прыгожае паданне. Больш лагічна звязць паходжанне часткі імя «Гірэй» з татарскім племенем керэітаў, тамга якіх выкарыстоўвалася ў якасці герба Крымскага ханства. Але гэта толькі гіпотэза, якая патрабуе дадатковага даследавання.

Першыя ж дакладныя звесткі пра Хаджы-Гірэя як крымскага хана ўжо з’яўляюцца пасля смерці Вітаўта. Яго стаў падтрымліваць вялікі князь літоўскі Жыгімонт Кейстутавіч [18, с. 160], які ў 1433 годзе, аказаўшы ваенную падтрымку, пасадзіў Хаджы-Гірэя на трон Крымскага ханства (Перакопскай Арды). Гэта падзея яшчэ больш ўскладніла адносіны з Улуг-Мухамадам. Саід-Ахмед у тым жа годзе арганізаваў паход у Крым супраць Хаджы-Гірэя, у выніку чаго апошні быў вымушаны ўцякаць у Літву да Жыгімонта [1, с. 240–241].

У Літве Хаджы-Гірэй знаходзіўся больш за 10 гадоў. Паўторна ён змог заняць трон каля 1447 года, калі вялікі князь літоўскі Казімір падрыхтаваў паход на чале з Радзівілам у Крым. Гэтай падзеі папярэднічала пасольства да двара Казіміра шырынскай і барынскай арыстакратыі з просьбай прызначыць ім ханам Хаджы-Гірэя [18, с. 160].

Толькі ў 1456 годзе Хаджы-Гірэй быў ненадоўга зрушаны з трона сваім сынам Айдэрам (Хайдэрам), які правіў усяго некалькі месяцаў і быў вымушаны ўцякаць у Літву [26, с. 135]. Сам Хаджы-Гірэй праводзіў спрыяльную палітыку ў дачыненні да Вялікага княства Літоўскага і Кароны Польскай аж да сваёй смерці ў 1466 годзе, перашкаджаючы, у першую чаргу, набегам задонскіх і паволжскіх татараў. Цікава, што

Сярэбраная манета Хаджы-Гірэя (1454 год). У цэнтры – тамга, якую Хаджы-Гірэй увёў як новую дзяржаўную сімваліку

Кырк-Ер (Чуфут-Кале) – сталіца Хаджы-Гірэя. Сучасны выгляд

ў 1450-я гады літоўскай арыстакратыяй нібыта планавалася змова з мэтай звяржэння вялікага князя Казіміра, ажыццяўленню якой перашкодзіў Хаджы-Гірэй [2, б]. У гэты ж час (1452 год) Хаджы-Гірэй канчаткова разбіў Саід-Ахмета, які ўчыніў набег на львоўскую зямлю. Пасля паражэння Саід-Ахмет разам з прыбліжанымі ўцёк у Літву. Там ён быў злоўлены літоўцамі і пасаджаны ў замак у Коўне, дзе і памёр [27, с. 110–111].

А ў 1461 годзе (Л. Галэмбіёўскі прывёў памылковую дату 1471 год. – Аўт.) Хаджы-Гірэй пацвердзіў у адмысловым ярлыку права Вялікага княства Літоўскага на валоданне ўкраінскімі землямі [28, с. 230–231]. Дарэчы, такі ж самы ярлык потым быў выдадзены Вялікаму княству Літоўскаму Менглі-Гірэем, сынам Хаджы-Гірэя, у 1472 годзе [28, с. 232–233].

Лічыцца, што Хаджы-Гірэй канчаткова аддзяліў Крымскае ханства ад Залатой Арды, паклаўшы пачатак збліжэнню з Ас-

манскай Портай. Шмат у чым гэта было абумоўлена тым, што ўжо з самага пачатку сваёй палітычнай актыўнасці (каля 1428–1429 гадоў) Хаджы-Гірэй шукаў падтрымку ў турэцкага султана Магамета II у пытанні аб’яднання ўсіх зямель Крымскага паўвострава (уключаючы хрысціянскія Мангуцкае княства, генуэзскія і венецыянскія гандлёвыя калоніі) [26, с. 109–113, 121–132].

Гэта быў апошні хан, які праводзіў цалкам дружалюбную палітыку ў дачыненні да Вялікага княства Літоўскага і Польскага

Каралеўства. Ужо яго нашчадкі кардынальна памяншалі сваё стаўленне да гэтых дзвюх дзяржаў. Натхняючыся былой веліччу Залатой Арды, Гірэі некалькі разоў спрабавалі правесці «рэстаўрацыю», прад'яўляючы прэтэнзіі таксама і на ўкраінскія землі як былую частку ардынскага валодання.

Такім чынам, мы можам вылучыць умойна тры перыяды ў гісторыі адносін ВКЛ і татараў у XIV – 2-й палове XV стагоддзя:

1) пачатак XIV – 90-я гады XIV стагоддзя, характарызуецца ўварваннем ВКЛ у межы золатаардынскіх зямель падчас ханскіх міжусобіц, вынікам якога з'явілася далучэнне ўкраінскіх зямель да ВКЛ;

2) 1395 – сярэдзіна 20-х гадоў XV стагоддзя, характарызуецца актыўным умяшальніцтвам вялікага князя літоўскага Вітаўта ва ўнутраныя справы Залатой Арды, дзя-

куючы наяўнасці пры сваім двары ханскай арыстакратыі чынгізідскага паходжання і значнага прытоку татарскага насельніцтва на тэрыторыю ВКЛ; такое становішча дало магчымасць ВКЛ прад'явіць прэтэнзіі на ўладу ў Залатой Ардзе і ўмацаваць свае пазіцыі на тэрыторыі прыдняпроўскіх і прычарнаморскіх стэпаў;

3) канец 20-х – пачатак 50-х гадоў XV стагоддзя, характарызуецца знешняй палітыкай ВКЛ, накіраванай на ўтварэнне Крымскага ханства і ператварэнне яго ў незалежную ад Залатой Арды дзяржаву.

Прыведзеныя вышэй гістарычныя факты сведчаць аб значнай ролі, якую адыгралі ваенна-палітычныя саюзы паміж ВКЛ і татарскімі ханствамі не толькі ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага, але і ў гісторыі цэнтральнай і ўсходняй частак еўразійскай прасторы, што звычайна ігнаруецца беларускай гістарыяграфіяй. ▀

ЛІТАРАТУРА

1. Сафаргалиев, М.Г. Распад Золотой Орды / М.Г. Сафаргалиев. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960.
2. Грушевський, М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. [Электронны рэсурс]. – М.С. Грушевський; Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1991. – Рэжым доступу: а) <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur40107.htm>. б) <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur40403.htm>.
3. Егоров, В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В.Л. Егоров. – М.: Наука, 1985.
4. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (извлечения из арабских сочинений) / сост. В.Г. Тизенгаузен. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1884. – Т. 1.
5. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (извлечения из персидских сочинений) / сост. В.Г. Тизенгаузен. – М.–Л.: изд. Академии наук СССР, 1941. – Т. 2.
6. Сказание о мамоем побоище // Воинские повести Древней Руси. – СПб.: Лениздат, 1985.
7. Карамзин, Н.М. История государства Российского: в 3-х книгах / Н.М. Карамзин. – М.: Книга, 1989. – Кн. 2, т. 5.
8. Kryczyński, S. Tatarzy litewcy. Proba monografii historyczno-etnograficznej / S. Kryczyński // Rocznik Tatarski. – Warszawa, 1938. – Т. III.
9. Канапацкая, З.І. Фарміраванне татарскіх паселішчаў у Вялікім Княстве Літоўскім (XIV–XVII стст.) / З.І. Канапацкая // Весці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. Танка. – Серыя 2. – № 1. – 2005.
10. Мюнстер, С. Описание Литвы, Самогитии, Руссии и Московии Себастиана Мюнстера (XVI века) / С. Мюнстер // Журнал Министерства народного просвещения, 1880. – Ч. 211. – Отд. 2. – С. 74.
11. Березин, И. Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью, переводом и примечаниями / И. Березин. — Казань: тип. ун-та, 1851.
12. Лэмб, Г.М. Тамерлан. Правитель и полководец / Г.М. Лэмб; пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2003.
13. Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 11.
14. Кукольник, П. Исторические заметки о Литве Павла Кукольника / П. Кукольник. – Вильна: В типографии А.К. Киркора, 1864.
15. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1376–1430 / Coll. A. Prochaska. – Kraków, 1882.
16. Длугош, Я. Грюнвальдская битва / Я. Длугош. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
17. Scriptorum rerum Prussicarum. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Т. 3.
18. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32.
19. Wapowski, B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535 / B. Wapowski. – Wilno: wyd. Mikolaj Malinowski, 1847. – Т. 1.
20. Барбашев, А.И. Витовт: последние двадцать лет княжения, 1410–1430 / А. Барбашев. – СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1891.
21. Шильтбергер, И. Путешествие по Европе, Азии и Африке / И. Шильтбергер. – Баку: Элм, 1984.
22. Мухлинский, А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар / А. Мухлинский. – СПб.: В типографии Эдуарда Веймара, 1857.
23. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; пер. В.И. Матузовой; отв. ред. А.Л. Хорошкевич. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1994.
24. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. – Т. 35.
25. Смирнов, В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века / В.Д. Смирнов; под ред. В.П. Васильева. – СПб., 1887.
26. Колли, Л.П. Хаджи Гирей-хан и его политика / Л.П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 50. – 1913.
27. Długosz, J. Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście / J. Długosz. – Kraków: w drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1870. – Т. 5. – Ks. 12.
28. Gołębiowski, Ł. Dziej Polski za panowania Kazimiera, Jana Olbrachta i Alexandra / Ł. Gołębiowski. – Warszawa, 1848.